

Boekzaal der geleerde wereld

Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Nijmegen: Vantilt, 2012. 512 p. ISBN 9789460040658. € 39,95.

Na lezing van het onderzoek van Boudien de Vries naar de leescultuur in Haarlem tussen 1850 en 1920 is de lezer niet alleen doordrongen van de breedheid en de grondigheid van het onderzoek, maar ook van het feit dat aan het eind van de onderzoeksperiode nagenoeg iedere Haarlemse lezer goed aan zijn trekken kon komen. De Vries schetst in haar boek uitgebreid op welke wijze de leesrevolutie die in deze periode plaatsvond gestalte kreeg. Het tweede thema van het boek is de leenrevolutie die zich voltrok en die samen met de expansie van het leesgedrag een democratisering van het lezen betekende. Dit betekende dat vooral het mannelijk deel van de stedelijke middengroepen en geschoolde arbeiders beter toegang had tot lectuur en literatuur en dat ze per saldo meer ging lezen. Culturele emancipatie en politieke bewustwording was hier volgens De Vries het resultaat van. De sociale, geografische en genderdichotomie verdween echter niet geheel: vrouwen, ongeschoolde arbeiders en bewoners van het platteland bleven duidelijk achter in deze lees- en leenrevolutie.

Het boek behelst een interessante analyse van het soort boeken dat door verschillende groepen uit de bevolking werd gelezen, wat zeker een toevoeging betekent voor het onderzoek naar de aard en verspreiding van literatuur in de negentiende eeuw. In politiek-culturele zin zijn de resultaten van De Vries in twee opzichten belangwekkend: in het kader van het burgerlijk beschavingsoffensief en met betrekking tot de scheidslijnen tussen verschillende geloofsgroepen. De confessionele subculturen spanden zich ook door middel van het leesvoer dat ze aanboden actief in om hun achterban het juiste pad te wijzen, in geloofsovertuiging en in beschaving. Maar ook niet-confessionelen dichtten het lezen en lenen een beschavende en opvoedende werking toe. De Vries geeft daar mooie voorbeelden van: het protest tegen snurkende heren die boven hun kranten wegdrommelen of de tegenstand tegen de aanwezigheid van vrouwen in de leeszaal, maar ook de idealistische overtuiging dat de zorg voor geleende boeken zou leiden tot orde, zindelijkheid en punctualiteit. En de grootste angst van vele uitleners die enige vorm van beschavingsarbeid koppelden aan hun bibliotheek: het lezen van verkeerde zaken, aangezien pikante, rauwe of opruiende teksten zouden zorgen voor zedenverwildering en onvrede, geloofsafval en verkeerde politieke ideeën.

In het kader van onderzoek naar democratisering, burgerschap en beschavingsarbeid verdient die veronderstelde parallel tussen de aard van het gelezene en de gevolgen voor de menselijke geest beslist verder en genuanceerd onderzoek. Zo laat De Vries zien dat verscheidene aannames – bijvoorbeeld dat het Nut als enige dan wel belangrijkste instelling zich bezighield met de verspreiding van bibliotheken – en vermeende eenduidige stellingen – dat lezen altijd bevorderd werd, terwijl er ook een anti-lees tendens bleek te bestaan ten opzichte van arbeiders of vrouwen, en lichamelijke training soms belangrijker werd geacht – zeker niet altijd opgingen. Het onderzoek van De Vries geeft, ondanks dat het op sommige punten te uitvoerig en breedsprakig is en dat het belang van het onderzoek te weinig wordt uitgelegd, een leesbaar en grondig fundament voor de, zeker ook in politieke zin zeer interessante, spanningen tussen vraag en aanbod van literatuur en dus burgerlijke beschaving in een democratiserend tijdperk.

Christianne Smit

Annemarie Doornbos, *Traditionele verhalen en revolutionaire vertellingen. Tegendraadse elementen in het werk van Geertruida Toussaint*. Hilversum: Verloren, 2013. 317 p. ISBN 9789087043278. € 29.

Het beeld van Geertruida Bosboom-Toussaint in de literatuurgeschiedenis ligt tamelijk vast. Zij geldt als de belangrijkste romanschrijfster van de negentiende eeuw, met een omvangrijk oeuvre waarin het historische element en de christelijke inslag de gezichtsbepalende punten zijn. Christendom, protestantisme, geloofsijver, dat zijn steekwoorden die door een reeks van critici en onderzoekers van oudsher met dit historische oeuvre zijn verbonden; sinds het proefschrift van Bouvy uit 1935 staat Bosboom-Toussaint te boek als de schrijfster van het Réveil. Meer recent is er een nieuw element aan de beeldvorming toegevoegd: Bosboom-Toussaint is gaan gelden als een schrijfster die niet veel op had met de opkomende vrouwenbeweging van haar tijd. Haar werk heet weinig geëmancipeerd en haar schrijverschap werd nog niet zo lang geleden als ‘mannelijk’ bestempeld.

Annemarie Doornbos heeft aanleiding gezien dit wat zij noemt ‘stereotiepe’ beeld in haar proefschrift kritisch tegen het licht te houden. In *Traditionele verhalen en revolutionaire vertellingen. Tegendraadse elementen in het werk van Geertruida Toussaint* (2013) doet zij veel meer dan corrigeren of bijshaven: zij stelt een radicaal andere visie voor op het oeuvre van Bosboom-Toussaint (door haar consequent Toussaint genoemd). Niet de godsdienst, niet het Réveil zou de grondgedachte zijn van het oeuvre, maar de positie van vrouwen in de maatschappij of, in de woorden van Doornbos, ‘gendergerelateerde onvrijheid’. De conclusie van dit boek wordt op vele plaatsen en in allerlei bewoordingen herhaald: de positie van vrouwen, de ervaringen van vrouwen, man-vrouw-verhoudingen, een ‘onorthodox genderbewustzijn’ vormt de kern van het oeuvre, de thematiek, zelfs ‘de essentie’, ‘de fundamentele preoccupatie’ van deze schrijfster. Daarmee neemt Annemarie Doornbos een stelling in die indruist tegen de opvattingen van een reeks van letterkundigen uit verleden en heden.

Zij onderbouwt haar conclusie met een gedetailleerde narratologische analyse van een flink aantal romans. Het is zonder meer de beredeneerde conclusie van een zorgvuldig onderzoek, maar het is tegelijkertijd het resultaat van een standpunt dat al bij voorbaat is ingenomen. De vraag die dit onderzoek stuurde, ‘of in het werk een laag van onconventioneel genderbewustzijn te ontdekken valt’, richt uiteraard de schijnwerpers alleen op genderkwesties en laat alle andere aspecten buiten beeld. Een eenzijdig onderzoek dus, maar het is een eenzijdigheid die bewust is gekozen en openlijk beleden. In de inleiding geeft de onderzoekster volmondig toe dat zij de aandacht wilde vestigen op dit ene, tot nu toe onderbelichte aspect van Toussaints oeuvre.

In die opzet is zij in ieder geval geslaagd. Wie de moeite neemt om de zeer gedetailleerde technisch-narratologische analyses op de voet te volgen, raakt ervan overtuigd dat de romans inderdaad, meer dan ooit is opgemerkt, blijf geven van betrokkenheid bij de positie van vrouwen in de maatschappij. Dat gebeurt (en hiermee vat ik de opeenvolgende hoofdstukken heel kort samen) door de inzet van metaforen (in *De Graaf van Devonshire* uit 1837), door in de verhaalplot de aandacht te vestigen op vrijheid en verdraagzaamheid (in *Het Huis Lauerness* uit 1840), door via ingebedde verhalen en andere ordeningsprincipes het accent te leggen op de strijd van vrouwen voor een onafhankelijk bestaan (in *Mejonkvroutwe de Mauléon* uit 1847), door via stijlmiddelen het optreden en de opvattingen van mannen te ironiseren en de beperkte mogelijkheden van vrouwen in het licht te stellen (in *De vrouwen van het Leycestersche tijdvak* uit 1849-1850) en door vrouwelijke personages te representeren als strijdsters voor keuzevrijheid en – financiële – zelfstandigheid (in *Majoor Frans* uit 1874).

Niet alle afzonderlijke hoofdstukken zijn even overtuigend maar uit de studie als geheel spreekt een inzet en zorgvuldigheid zoals het werk van Bosboom-Toussaint die in geen jaren heeft ondervonden. En het werk blijkt die aandacht waard: de romans bevatten veel meer interessants en verrassends dan huidige lezers zullen vermoeden.

Dat is een belangrijk pluspunt. Toch roept de studie veel vragen op. Ik beperk mij tot een paar kernpunten. De onderzoekster heeft haar methode ontleend aan de klassieke en postklas-

sieke narratologie, met een duidelijke voorkeur voor de laatste. Zij noemt met name het narratologisch handboek *Verteldnivels* (overigens in een passage op p. 26 die bijna woordelijk is ontleend aan het hoofdstuk 'Motieven' uit *Literair mechaniek*). Verder haalt zij een reeks van steekwoorden aan uit de hoek van het poststructuralisme: zij spreekt van 'cultuurteksten' waarbinnen dichotomieën, 'binaire opposities' die vragen om 'deconstructie', 'tegendraads lezen', een 'ontwrichtende leesstrategie'. Het probleem is nu dat zij na deze poststructuralistische geloofsbelijdenis overgaat tot analyses waaruit een veel ouderwetser opvatting van tekstbetekenis en interpretatie spreekt, één die uitgaat van auteursintenties en betekenisessenties en met het poststructuralistische gedachtegoed op gespannen voet staat. In de inleiding is nog sprake van tegenstrijdigheden in de tekst, inconsistenties, breuklijnen en ideologische tekens die 'bijna per ongeluk lijken opgeschreven', maar in de daaropvolgende hoofdstukken worden de analyseresultaten gepresenteerd als 'bewuste keuze van Toussaint'(p. 50), 'bewust ingezet'(p. 66), 'essentie' (237), 'strategie'(p. 281) en meer formuleringen die een intentionele, essentialistische opvatting verraden.

Daarmee maakt Doornbos het zichzelf onnodig moeilijk. Met alle nadruk op de middelen die Bosboom-Toussaint 'bewust' heeft ingezet, de 'strategieën' die zij heeft aangewend, de ordeningen die zij heeft aangebracht om de lezer bewust te maken van de moeilijke positie van vrouwen, brengt de onderzoekster de auteur zelf in het spel, en daarmee alle vragen en twijfels omtrent de daadwerkelijke opvattingen van Geertruida Bosboom-Toussaint over mannen, vrouwen en emancipatie. Bovendien gaat de lezer van het proefschrift zich steeds vaker afvragen hoe het mogelijk is dat deze zo bewust en strategisch ingezette genderproblematiek niet eerder is opgemerkt. Als het inderdaad zo is dat Bosboom-Toussaint alle middelen en strategieën heeft aangewend om de moeilijke positie van vrouwen onder de aandacht van de lezer te brengen, dan is het toch wel heel merkwaardig dat geen enkele van de lange reeks onderzoekers dat ooit heeft gezien. Ook de humor in het werk is nooit 'herkend'; zelfs de vrouwelijke onderzoekers: Jongejan, Bouvy, Grever, Schenkeveld-Van der Dussen, hebben Toussaints humor niet 'onderkend' (let op de essentialistische formulering). Op zulke ongerijmdheden stuit de lezer van dit proefschrift steeds opnieuw. Zo staat er op p. 258 dat *Majoor Frans* 'op heldere wijze', via een scala aan middelen, de afhankelijke positie van vrouwen in de samenleving van 1874 toont, maar toch zijn alle interpretaties tot nu toe, zelfs de recente feministische, hieraan voorbijgegaan. Daarmee, en ook door herhaaldelijk te spreken van 'de goede verstaander', suggereert deze studie dat die goede verstaander die de kern van dit oeuvre heeft weten bloot te leggen, pas nu is opgestaan. Die suggestie zou vermeden zijn wanneer Doornbos haar interpretatie minder intentioneel, meer open had gepresenteerd, als een door haar geproduceerde betekenis, als een voorstel om nu eens door een eigentijdse bril naar dit negentiende-eeuwse oeuvre te kijken en er op die manier veel nieuws in te ontdekken dat de huidige lezers kan aanspreken. Want dat is uiteindelijk wel het positieve resultaat van dit boek.

De focus op gender brengt mee dat we veel te lezen krijgen over de representatie van mannen en vrouwen en weinig over historische romans. Zo bevatten de analyses van *Het Huis Lauernesse* of de *Leycester*-cyclus nauwelijks informatie over de historische achtergronden, de verhoudingen en conflicten, de historiografische visie op de beschreven periode of de manier waarop Bosboom-Toussaint de historische gegevens tot roman verwerkte. Net wanneer de lezer van dit proefschrift zich begint af te vragen waarom Bosboom-Toussaint eigenlijk steeds weer koos voor historische stof en zoveel moeite deed voor bronnenstudie, komt het hoofdstuk 'Gender en genre' met een antwoord op deze vraag. Bosboom-Toussaint schreef historische romans niet uit religieuze motieven en ook niet uit prestigeoverwegingen, maar om via de historische verbeelding vorm te geven aan de emancipatie van vrouwen, zo begrijp ik uit dit hoofdstuk. Dat is dan wel zeer moeilijk te rijmen met uitspraken die Bosboom-Toussaint elders deed.

Tegendraadse interpretaties prikkelen tot discussie en verzet. Dat geldt zeker voor dit proefschrift over Bosboom-Toussaint. Er valt van alles tegen in te brengen, maar wat overheerst is de sympathie en de waardering voor de onderzoekster die de langdradige, conventionele boeken van Geertruida Bosboom-Toussaint voor ons heeft omgetoverd tot interessante en zelfs tame-

lijk geestige romans over vrouwen die hun weg zoeken in een wereld waar mannen de dienst uitmaken. Het boek is prachtig uitgegeven door Uitgeverij Verloren onder het nieuwe imprint Literatoren. Het is erg jammer dat in zo'n mooi boek zoveel fouten zijn blijven staan. Ik telde er al lezende vijftientig: woorden weggefallen, woorden herhaald, grammaticale fouten en een heel storende op p. 291 waar 'zie afbeelding' staat terwijl er geen afbeelding is opgenomen.

Erica van Boven